

**ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՃԱՀՈՒԿ-ՎԱՅՔԻ ՄԻՋԲԱՐԲԱՌԻ
ՈՐՈՇ ԲՈՒՍԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ**

DOI: 10.54412/2738280X-2022.1.2-43

Վարդանյան Արտակ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի
բարբառագիտության բաժնի ավագ գիտաշխատող
artva@list.ru

Խառատյան Մելանյա

ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի
բարբառագիտության բաժնի ավագ լաբորանտ
kharatyanmelanya@gmail.com

Սահակյան Նինա

ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի
բարբառագիտության բաժնի ավագ լաբորանտ
ninsahakyan@mail.ru

Բանալի բառեր. Վայոց ձոր, Ճահուկ, Նախիջևան, բուսանուն, ծառ, թուփ, հատապտուղ:

Նախաբան

Բուսանունները բարբառների բառապաշարի ամենակիրառական շերտերից են, որոնք բացահայտում են ոչ միայն տարածքի ավանդույթներն ու ազգագրական առանձնահատկությունները, այլև տարբեր ժամանակաշրջաններում այլ ժողովուրդների հետ ունեցած շփումները:

Մեր ժամանակներում, ցավոք, բուսանունների բարբառային տարբերակները հաճախ մոռացվում են, կամ դրանց փոխարեն կիրառվում են գրական, հաճախ էլ՝ օտար համարժեքները, ուստի յուրաքանչյուր բարբառային միավորի բուսանունների ուսումնա-

սիրությունը ոչ միայն անհրաժեշտ է, այլև հրատապ: Նորույթը և նպատակն է բարբառային այս միավորի՝ առանձին ուսումնասիրության նյութ չդարձած որոշ բուսանունների քննությունը:

Հետազոտությունն իրականացվել է համաժամանակյա և տարածամանակյա մեթոդներով:

Ճահուկ-Վայքի միջբարբառը, որ տասնամյակներ առաջ ընդգրկում էր Վայոց ձորի տեղաբնիկ բնակավայրերը (Աղավնաձոր, Արփի, Գնդեվազ, Գնիշիկ, Խաչիկ, Կեչուտ, Հորս, Չիվա, Ռինդ գյուղեր) և Նախիջևանի հյուսիսային հատվածը (պատմական Նախճավան գավառի Ազնաբերդ և Ճահուկ գավառի Օծոփ գյուղեր), այսօր գործածական է միայն Վայոց ձորի հիշյալ բնակավայրերում, ներառյալ նույն մարզի ներգաղթյալ Վերին Ազնաբերդ գյուղը¹:

Պատմականորեն² և աշխարհագրորեն³ տարածված լինելով թե՛ լեռնային, թե՛ նախալեռնային գոտիներում, նախկինում՝ մասամբ նաև հարթավայրերում, միջբարբառը ընդգրկում է բույսերի անվանումների բավական հետաքրքիր շրջանակ:

Դիտարկումներ

Ստորև կանդրադառնանք *միջբարբառի բուսանունների իմաստային խմբերին*՝ ներկայացնելով լեզվաբանական առումով հետաքրքրություն ներկայացնող մի շարք բուսանուններ:

Վայքի խոտաբույսերից հետաքրքրական են հետևյալ բուսանունները.

Դադաշ («տատասկ») - Տատասկ բառի հնչյունափոխված ձևն է՝ տատասկ > *տատաշկ > *տադաշ > դադաշ: Տեղի է ունեցել հնչյունափոխության յուրօրինակ երևույթ՝ բառամիջի ձայնեղացած խուլը առնմանությամբ ձայնեղացրել է նաև բառակզբի խուլին (ինչպես

¹ Ա. Վարդանյան, *Վայոց ձորի միջբարբառը*, Ե., 2004:

² Ա. Վարդանյան, *Ճահուկ-Վայքի միջբարբառի տարածման պատմական սահմանները*. - Գ. Ջահուկյանի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված «Արդի հայերենագիտության խնդիրները» առցանց գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2020:

³ Ա. Վարդանյան, *Նախիջևանի բարբառային քարտեզը*. - Հանդէս ամսօրեայ, հ. 1-12, Վիեննա, 2000, էջ 457-470:

Կիրակոս > *Գըրնիգ'օս > Գըրնիգ'օս, պոպոք > պօբօք > բօբօք և այլն): Ի դեպ, Ագուլիսի բարբառում առկա է բուսանվան միջանկյալ տատաշ ձևը⁴:

Խըմբաբա//խըմբաբաբա («խատուտիկ») - Միջբարբառում պահպանված հնագույն փոխառություններից է, որը ևս մեկով լրացնում է ասորաբաբելերենի միջոցով հայերենին փոխանցված շումերական փոխառությունների շարքը⁵: Որ բուսանունն ամենայն հավանականությամբ ուղղակիորեն բխում է շումերական «Գիլգամեշ» դյուցազներգության Խումբաբա (շումերերեն՝ *Huwawa*, ասորաբաբելերեն՝ *Humbaba*) հրեշի անունից, հաստատում են այս բուսանվան՝ բարբառային հայերենում առկա բազմաթիվ հնագույն տարբերակները՝ *խըտուտ*, *խըպուպ*, *խապուպիկ*, *հապըպուկ*, *բուբուպուպու*, մանավանդ Բայազետի (*խըմբաբա*), Դիադինի (*գըմբաբա*) և Վասպուրականի տարածքի այլ բարբառներում առկա համանման ձևերը, որոնք ավելի հարազատորեն են պահպանել հնագույն ձևը: *Խումբաբայի* հետ *խըմբաբայի* ոչ պատահական նմանությունն են հաստատում այս բուսանվան տարածքային մյուս տարբերակները՝ *սատանի ճրագը* և *ակլատիզը*⁶: Երկուսն էլ հուշում են *խատուտիկ*-ի հրեշային-պաշտամունքային ծագումը: Առաջինի հրեշային իմաստն ակնհայտ է, իսկ երկրորդը Մեծ պահքի հովանավոր Ակլատիզ հրեշի անունն է: Մեծ պահքի և Չատկի խորհրդանիշ յուրօրինակ օրացույց-խամաճիկը (սոխի վրա ճառագայթաձև խրված յոթ փետուր՝ սերմնակալած խատուտիկի համաբանությամբ) տոնին նախորդող յոթ շաբաթներին կախվում էր տների երդիկներից, յուրաքանչյուր անցնող շաբաթվա հետ փետուրներից

⁴ Զ. Աճառեան, *Քննություն Ագուլիսի բարբառի*, Ե., 1935, էջ 133:

⁵ Ա. Վարդանյան, «Գիլգամեշի» *Խումբաբան և հայերեն բարբառային խմբաբա բուսանունը*, Իրան-Նամե, հ. 37, 2001, էջ 23:

⁶ Ռ. Ղազարյան, *Բուսանունների հայերեն-լատիներեն-ռուսերեն-անգլերեն-ֆրանսերեն-գերմաներեն բառարան*, Ե., 1981, էջ 40:

մեկը հանվում, իսկ վերջին փետուրի հանելն ավետում էր Զատիկը⁷:

Կաջաջ («ավելուկանման բույս») - Ամենայն հավանականությամբ *կաճապ* բուսանունն է (ըստ Հ. Աճառյանի՝ «նուիկ խոտը»⁸, ըստ Ստեփան Մալխասյանցի՝ «անորոշ տեսակի բոյս, որը Ամատունին նոյնացնում է սպիտակաբանջարի հետ, իսկ Հայբուսակը նոյնացնում է նուիկի կամ նուիճի հետ, որոնք բոլորովին տարբեր բոյսեր են»)⁹: Կարծում ենք, որ «վիճելի» բուսանունը հենց *կաջաջն* է. խոսվածքում նախ տեղի է ունեցել բառամիջի խուլերի ձայնեղացում, ապա բաղաձայնների առաջընթաց առնմանություն՝ *կաճապ* > *կաջաբ* > *կաջաջ*: Կաճապը բարձր ցողուններով, ավելուկանման խոշոր տերևներով և վառ դեղին, աղվամազի պես նուրբ ծաղիկներով թփանման բույս է, որի դալար ցողուններն ուտելի են: Բուսանունն ակնհայտորեն ունի *կաճ* («թաղիք», «աղվամազ», «բուրդ») արմատը:

Ղանդալ – Կարծում ենք՝ *կանկառ* բառի՝ պարսկերենի կամ թուրքերենի ազդեցությամբ հնչյունափոխված ձևն է, այլ բարբառներում անվանվում է նաև *կառ* (մանուշակագույն խոշոր ծաղիկներով փշոտ բույս է): Հավանաբար *կանկառ* (*արտիճուկ*) բույսը իր անունը ստացել է այս բույսի ծաղիկներին նման լինելու պատճառով: *Ղանդալ կրոճիլ* արտահայտությունը միջբարբառում կիրառական է «երկարատև, տաժանակիր աշխատանք կատարել» նշանակությամբ:

Քյրվյնդրան - Փշոտ տափաստանային այս բույսը անցյալում հավաքում, մարագներում պահում էին որպես ձմեռվա անասնակեր (ավանակի և այծի), նաև որպես թոնրի կպչան, իսկ ձմռան վերջում ավանդաբար դրանով էին վառում Տյառնընդառաջի խարույկը, այդ պատճառով էլ կոչվում էր նաև *Ղառանջի* (*Տյառնընդառաջի*) *փուշ*: Ամենայն հավանականությամբ անունը

⁷ A. Vardanyan, *The Assyro-Babylonian Khumbaba and the Armenian Plant Name Khmbaba*, Iran & the Caucasus, V, 2001, Tehran, p. 207-208:

⁸ Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. Բ, Ե. 1973, էջ 497:

⁹ *Հայերեն բացատրական բառարան*, կազմեց Ս. Մալխասեանց, հ. Բ, Ե., 1944, էջ 372:

ստացել է Ազնաբերդ գյուղի հարավային հատվածով անցնող Մետաքսի ճանապարհին (*Քսիրվանի ճամփա*) և շրջակայքում առատորեն աճելու և քարավանի ճանապարհը փակելու պատճառով (թրք. բրբ. karvan qiran («քարավան կտրող»):

Վայրի ուտելի և օգտակար խոտաբույսերից հետաքրքրություն են ներկայացնում հետևյալ բառսանունները.

Աղինջ («եղինջ») - Միջբարբառում հին հայերենի *ը* և *ղ* ձայնորդներին նախորդող՝ բառասկզբի *ե*-ի դիմաց առկա է *ա* (երկանք-*արգանք*, երկաթ-*արգաթ*, երազ-*արագ* և այլն): Բարբառային հնագույն տարբերակներ համարվող¹⁰ այս բառերի շարքում է նաև *աղինջ*-ը (< եղիճ)՝ ն հնչյունի հավելմամբ:

Անգուղան («առանձնահատուկ բուրմունքով մանդականման բույս») - Հին հայերենում *անգուտան* ձևով ավանդված հնագույն բուսանուններից է¹¹: Հ. Աճառյանը *անգուտանը* մեկնում է որպես «տեսակ մի բոյս ու համեմ»՝ *անճիտան*, *անկիտան* հնչյունական տարբերակներով և ստուգաբանում որպես փոխառություն պարսկերենից (պրսկ. انگودان angudān («ռետին ունեցող մի ծառ՝ որի խեժը կոչվում է անգուժատ»)¹²: Ըստ երևույթին՝ այս ծառի խեժի հոտը հիշեցնող անգուտանի սուր հոտի պատճառով է բույսը կոչվել ծառի անունով: Ի դեպ, Ջուղայի բարբառում նույնպես այս բույսը *անգուտան* է կոչվում, իսկ հում վիճակում օգտագործվող դալար ցողունը՝ *տրդոզան*:

Աշի («մանդակ») - Բուսանվան շատ հաճելի համը հուշում է, որ այն կարող է առնչվել հին հայերենի *օշ* («երանի») ձայնարկությանը: Վերջինս միջբարբառում ունի երկու ձև՝ *սիշի* (*Աշի՛ դէ, քրնանք բաղը* («Երանի թե գնանք այգին») և *սիշ* (*Էս ինչ անօշ կիհի էր, սի՛շ* («Այս ինչ քաղցր գինի էր, ա՛խ»): Ի դեպ, բույսը դալար

¹⁰ Է. Աղայան, Բարբառային հնագույն տարբերություններ հայերենում - *ՀԽՄՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների տեղեկագիր*, թիվ 5, Ե., 1958, էջ 67-80:

¹¹ Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի, Վենետիկ, 1865, էջ 48: Ղ. Ալիշան, *Հայբուսակ կամ հայկական բուսաբանություն*, Վենետիկ, 1895, էջ 36:

¹² Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. Ա, Ե. 1971, էջ 185:

վիճակում տապակում են, նաև կտրատած համեմուն թանապուրը, իսկ դալար ցողունները ուտելի են հում վիճակում կամ աղ դրած:

Խինձը («սինձ») - Բարբառի այն հազվագյուտ բառերից է, որոնցում առկա է *u > h* կամ *u > hu* հնչյունափոխությունը (սինձ > *խինձը*, կարծես > *կասէս > կահէս), որը բնորոշ է Ագուլիսի բարբառին (ասել > *ահիլ*, տեսնել > *տիհնիլ*, և այլն)¹³: Մնձի ատամատերն տեսակը կոչվում է *ծիյան խինձը* («ձիու սինձ»):

Կուռընգա («կորնգան») - Տեղի է ունեցել միջբարբառին բնորոշ՝ *ր, ռ, ս, ն* հնչյուններից առաջ *o > ու* հնչյունափոխություն՝ կորնգան > կուռընգա (ինչպես՝ մորելս > *մուրէխ*, բոքոն > *բօքուն*, Հոռոմ > *Հուռում*, Դեբորա > Թեբուր և այլն) և բառավերջի *ն*-ի անկում:

Շումի («վայրի սպանախ») - Փոխառություն է պարսկերենից (պրսկ. شومين šomin «սպանախ»): Ագուլիսի բարբառում առկա է *շումին* ձևը, Արցախ-Սյունիքի բարբառում՝ *շումին* տարբերակը,

Պյնջյւր («սպիտակաբանջար») - *Բանջար* բառանունը իմաստի նեղացմամբ որոշակիորեն ստացել է *սպիտակաբանջարի* իմաստ, ինչպես Նոր Նախիջևանի բարբառում *փանջար* ձևով՝ *թելուկ* իմաստը, Խոյի բարբառում՝ *պյնջյւր* ձևով *եղինջ* իմաստը և այլն: Անգամ Համշենի բարբառում *պօնջար* ձևով ունի «բաց թերթերով կաղամբ» իմաստը¹⁴:

Պոխի, պօլի - հովանոցավորների ընտանիքի բույսեր: *Պոխին* («Ժախ, ձիասամիթ») դառնավուն համ ունի, *պօլին*՝ քաղցրավուն: Կա նաև շատ դառը, ոչ ուտելի, խոշոր տեսակը, որ կոչվում է *կ'էլապօխի* («գայլաբոխի»): Ղ. Ալիշանը «Հայբուսակում» նշում է *բոլի, բօլի* և *բոլիկ* ձևերով¹⁵, սակայն կարծում ենք, որ նախնական ձևը հինհայերենյան *բողն*¹⁶ է, որից ծագել են այս երկու ցեղակից

¹³ **Հ. Աճառեան**, *Քննութիւն Ագուլիսի բարբառի*, էջ 133-134:

¹⁴ **Հ. Աճառյան**, *Քննություն Համշենի բարբառի*, Ե., 1947, էջ 222: **Հ. Խաչատրյան**, *Բառիմաստային յուրօրինակ զարգացումները Համշենի բարբառում*. - Գ. Ջահուկյանի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված հայերենագիտական գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2020, էջ 84:

¹⁵ **Ղ. Ալիշան**, նշվ. աշխ., էջ 95:

¹⁶ *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի*, հ.1, Վենետիկ, 1836, էջ 503:

բույսերի անունները: Հետաքրքիր է, որ *բող*-ը բարբառում պետք է դառնար *պօլ*, սակայն, քանի որ հին հայերենում հոլովվել է *n* հոլովիչով (*բող-բողոյ*), իսկ բարբառում միայն *ի*-ով վերջացող բառերն են ստանում *n* հոլովիչը (*քամի-քամօ*, մրդանի-մրդանօ, հիլի-հիլօ և այլն), *ի* ձայնավորի հավելումը տեղի է ունեցել բառի սեռական հոլովի ազդեցությամբ, ինչպես միջին հայերենի *պայլ*-ից («մեծ իշխան») բխող *պէլն* է դարձել *պէլի* («կնքահոր հայր»)՝ կրկին *n* հոլովիչով հոլովվելու պատճառով (*պայլ-պայլոյ*):

Տօ («գագ») - Հավանաբար կապ ունի հին հայերենում ավանդված *գագ* ձևի հետ՝ *գագ* > **հոս* > *ֆօս*: Բույսի գնդաձև, վարդագույն, անթառամ ծաղիկներով տեսակը կոչվում է *մրգան ֆօս*. օգտագործվում է որպես վառելիք և կպչան, իսկ սովորական *ֆոսի* արմատների վրա գոյացած խեժը (*ֆօսի յէղ*)՝ որպես ատամնացավը հանգստացնող միջոց:

Մշակովի և բանջարանոցային բույսերից առավել ուշագրավ են հետևյալները.

Բաղրմջան («լոլիկ») - Երբեմն նույն իմաստով օգտագործվում է նաև *կարմիր բաղրմջան* բառակապակցությունը: Փոխառություն է պարսկերենից՝ իմաստի փոփոխությամբ (պրսկ. *بادنجان* *bādenjān* («սմբուկ»), իսկ սմբուկը միջբարբառում ունի *սէվ բաղրմջան* ձևը, որտեղ *սէվ* բաղադրիչը հավելվել է լոլիկը *բաղրմջան* անվանվելու հետևանքով:

Թէր («ծոթրին, կորթին») - Հնարավոր ենք համարում բուսանվան ծագումը արաբերեն *سعتر* *sa'tar* («ծոթրին») բուսանունից: Չի բացառվում նաև առնչությունը պարսկերեն *تر* *tare* («պրաս») սուր համով և հոտով բուսանվան հետ:

Կընջէռ («կանճրակ») - Ձիթատու սպիտակ սերմերով փշոտ բույս է *կընջէռ*-ը (*սաֆլոր*): Սերմերը օգտագործվում են աղանձի մեջ, ինչպես նաև բուսայուղ (*խին*) պատրաստելիս: Կարծում ենք՝ *կնջէռ* (< **կնճէռ*, *կնճեր*, *կանճեր*) ձևը ավելի հին է, քան *կանճրակ*-ը:

Կողիմ («կոտեմ») - Ինչպես նկատվում է, բարբառը առավել հարազատորեն է պահպանել հինհայերենյան *կոտիմն* ձևը:

Կուզուռուզ//փրդսմբսր//փրխսմբսր («եգիպտացորեն») -

Առաջինն ավելի ուշ շրջանի փոխառություն է ռուսերենից (ռուս. *кукуруза* «եգիպտացորեն»), երկրորդը պարսկերեն *پيغمبر* *peygambar* («մարգարե») բառն է, որը միջբարբառի որոշ խոսվածքներում ունի *փրդսմբսրի ցորեն* («մարգարեի ցորեն») ձևը:

Ղավուն («սեխ») - Փոխառություն է թուրքերենից (թրք. *kavun* («սեխ»), իսկ *ղրռա* («խակ սեխ») բառը ամենայն հավանականությամբ կապ ունի բարբառի *ղոռա* («խակ խաղող») բառի հետ, որն էլ փոխառություն է պարսկերենից (պրսկ. *گوره* *gure* «խակ խաղող»): Ի դեպ, նույն համաբանությամբ, օրինակ, Արաբկիրի բարբառում *ազոխը* ունի թե՛ «ազոխ» և թե՛ «որևէ խակ պտուղ» նշանակությունները¹⁷: Հնարավոր է, որ *ազոխ*-ի հետ կապ ունենա նաև միջբարբառի *խօզուզ* («խակ վարունգ, դդում, սեխ, ձմերուկ») բառը:

Տընդըմ («դդում») - Տեղի է ունեցել ձայնավորների առաջընթաց ներդաշնակություն և *ն*-ի հավելում (դդում > տըդում > տըդըմ > տընդըմ): Համեմունքներ, գինի և այլն պահելու համար օգտագործվող սնամեջ դդումը, որ ավելի վաղ ժամանակաշրջաններից է հայտնի տարածաշրջանում, բարբառում կոչվում է *սօրսյի տընդըմ* («սիրիական դդում»), որը, անշուշտ, փոխառություն է պարսկերենից (պրսկ. *سریای* *soryayi* («սիրիական»):

Ծաղկանուններից առավել հետաքրքրական են հետևյալները.

Բաղի կարփղ ծաղիզ («տերեփուկ») - Նկարագրական բնույթի այս ծաղկանունը ծագել է տերեփուկ ծաղկանվան իմաստի մթագնմամբ և առավելապես խաղողի այգիներում աճելու պատճառով է կոչվում «խաղողի այգու կապույտ ծաղիկ»:

Կուշկօղրիզ («կուժկոտրուկ») - Կարմիր, փայլուն ծաղիկներով, սև միջուկով այս ծաղիկը կարմիր ադոնիսն է: Ըստ ավանդության՝ կուժկոտրուկը տուն բերելիս տան կուժը կամ կավե որևէ այլ ամանեղեն կոտրվում է:

¹⁷ **Հ. Աճառյան**, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. Ա, Ե., 1971, էջ 87:

Չումախալալա, օխտն ախպօր արին («աղբրանց արյուն») ¹⁸ - Առանց տերևների, շագանակագույն ցողունով, ալ կարմիր թավշանման այս ծաղիկը առաջին անունը ստացել է գավազանի՝ *չումախ*-ի տեսք ունենալու պատճառով, իսկ երկրորդի հիմքում մի ավանդազրույց է, ըստ որի կովում գոհված յոթ քաջ եղբայրների արյունն է ծաղիկներ դարձել:

Մարի տէղին ծաղիգ - Միջբարբառում կրկին նկարագրական բնույթի անվանում ունի լեռնային *գնարբուկ, գինարբուկ* կամ *գինարբ* ծաղիկը, որը Վանի, Շատախի, Մոկսի բարբառներում կոչվում է *սոսուն*, Կարնո բարբառում՝ *հորոտ-մորոտ* և այլն:

Հատապտղանուններից հատկանշական են հետևյալ բառանունները.

Հավալօլօգ («ազնվամորու համով, բալանման հատապտուղ») - Հավանաբար անունը ստացել է *հավամրգի* կամ *լոռամրգի* հատապտղանունների համաբանությամբ կամ դրանցից ավելի վաղ, մանավանդ որ հին հայերենում չավանդված *լօլօգ* բառը բարբառում ունի «միրգ, հատապտուղ» իմաստը:

Մըհասուր («մասուր») - Հ. Աճառյանը կապում է թուրքերեն mayasəl («թուրք») բառի հետ, ինչպես հայերենում *թուրթ* պտղի անունն է առնչվում *թուրթ* հիվանդության անվան հետ ¹⁹: Ի դեպ, միջբարբառում արաբերեն بوا سير bavāsir («թուրթ») ձևից էլ բխում է նույն հիվանդության *բարասիլ* անունը:

Շüգըռնüն («դեղին, կլոր, քաղցր մասուր») - Մասուրի վաղահաս այս տեսակը ուտելի է հում վիճակում, թփերն ու ծաղիկները նման են մասրենուն, թեև ծաղիկները նույնպես դեղին են: Հավանաբար բուսանունը առնչություն ունի պարսկերեն شَاگرد šāgerd («աշակերտ») բառի հոգնակի شَاگردان šāgerdān ձևի հետ:

Սէվասանուջ («սև հատիկներով հատապտուղ») - Հ. Աճառյանը վկայել է բուսանվան՝ Ագուլիսի բարբառում առկա *սէվսüնիճ*,

¹⁸ Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 22:

¹⁹ Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. Գ, Ե., 1977, էջ 265:

սելվաինիճ ձևերը²⁰: Ազնաբերդի և Օծովի խոսվածքներում, սակայն, կիրառական էր փոխառյալ *արդարասի* հոմանիշը, որը կրկին *սև* արմատն ունի (թրք. բրբ. gara («սև»):

Թփերով աճող այս հատապտուղը հասունանալիս կանաչ հատիկները նախ սպիտակում են, ապա, օրեր անց, կարմրում, իսկ լիովին հասունանալիս՝ սևանում: Հատապտղի մասին տարածաշրջանում պահպանվել է ժողովրդական հանելուկ, որտեղ նրա հասունանալը համեմատվում է գորգ կամ կարպետ գործելու հետ՝

Էնինչ-քէնինչ՝

Կանանչ հինեմ, սիպտսնգ ասպէմ,

Կարմիր կօռձէմ, սելվ կըղրէմ:

Քսնվսն («կապար») - Արարատյան բարբառում *օձի ձմերուկ* անվանմամբ հայտնի այս հատապտղի հասունացած-ճաքած պտուղների միջուկը տարածաշրջանում ուտելի է՝ առանց ծամելու, քանի որ կորիզները խիստ կծու են:

Պտղատու ծառերի և թփերի անուններից ուշադրության են արժանի հետևյալները.

Պըլլսն («բալ») - Օծովի խոսվածքում առկա է ծառանվան *գըննսն* հնչատարբերակը: Պարսկերենի բարբառային որևէ տարածքում հավանաբար *բալը* ընկալվել է որպես *կեռասի* տեսակ՝ گیلās-e anār («նռան կեռաս, նոնակեռաս»), որը Ուրմիայի (Խոյի) խոսվածքները փոխառել են *գիլանսար* ձևով: Վերջինից էլ, անշուշտ, միջբարբառը փոխառել է հիշյալ երկու ձևով. առաջինում՝ *ն*-ն առաջընթաց առնմանությամբ դարձել է *լ*, իսկ երկրորդում՝ հակառակը՝ *լ*-ն է հետընթաց առնմանությամբ *ն* դարձել:

Շսնֆտսնլու («կորիզից պոկվող դեղձ», «կորիզից չպոկվող՝ սպիտակ դեղձ») - փոխառություն է պարսկերենից (պրսկ. شفتالو šaftālu («կորիզից պոկվող դեղձ»); *հոսի* («նարինջ դեղձ»), դարձյալ փոխառություն է պարսկերենից (պրսկ. هلو holu («դեղձ»):

²⁰ **Հ. Աճառեան, Քննություն Ազուլիսի բարբառի**, Ե., 1935, էջ 133:

Հաղող//հալօղ («խաղող») - Այստեղ *խ* հնչյունը տարնմանութ-
յամբ դարձել է *հ* (ինչպես խաղաղ > *հաղաղ*, խաղ>*հաղ*, խեղճ>*հէղջ*
և այլն): Խակ խաղողը բարբառում ունի *ղօռռա* («ագոխ») ձևը, որը
փոխառություն է պարսկերենից (պրսկ. *گور* *gure* «խակ խաղող»):

Խաղողը տարածաշրջանի ամենատարածված մշակաբույսե-
րից է, որտեղ վաղնջական ժամանակներից մշակել են խաղողի
հնագույն տեսակներ: Բավական է նշել, որ ըստ ավանդության՝ Ագ-
նաբերդի հարևան պատմական Ագարակ (այժմ՝ Ղարաբաղլար)
գյուղի տարածքում է հետջրհեղեղյան առաջին բնակավայրը և
առաջին խաղողի այգին հիմնել Նոյ նահապետը, իսկ գյուղից ոչ
հեռու պահպանվել է նաև Սեմի աղբյուրը (*Ասևօ ախպուր* < Սեմոյ
աղբիուր):

Ոչ պտղատու ծառերի և թփերի անուններից հետաքրքիր են.

Հւմմբւնդ («գնդաձև խիտ թեղի (ծփի, կնձնի)») - Հազվագյուտ
այս ծառատեսակի մասին հիշատակություն կա «Բազմավէպի» մի
խմբագրականում, որը նվիրված է 19-րդ դարի աշխարհագրագետ և
բնագետ Գուստավ Ռադդեի առաջին ուղևորությանը Հայաստան
(1871). «Ռատտէ որ ստէպ բուսոց վրայ կը խօսի..., հօս շատ
հետաքննական տեսակ մը կը յիշէ, որ կրնայ մեր երկրին գարդ և
պարծանք մ'ալ ըլլալ...: Նախ յԵրևան և յետոյ 'ի Նախիջևան տեսաւ
տափակ կնձնիի նման ծառ մը, *Նէրպէնտ* կամ *Նէրպէնտ* կոչուած,
գոր կարծէ թէ ոչ միայն 'ի Ռուսաստան չի գտուիր՝ այլ և ոչ Եւրոպա.
և այնքան գեղեցիկ և վայելուչ է, կ'ըսէ, որ Եւրոպայի գեղեցկագոյն
պարտիզաց ալ գարդ կըրնայ ըլլալ...»²¹: Դժվար չէ համոզվել, որ
լւմմբւնդ-ը հենց *նալբանդ* կամ *նարբանդ* ձևի (արևելահայ արտա-
սանությամբ) հնչյունափոխված ձևն է՝ նարբանդ > նալբանդ >
լանբանդ > լամբանդ > *լւմմբւնդ*²²: Հնարավոր ենք համարում, սակայն,

²¹ Նոր ուղևորություն ի բարձրաւանդակս Հայոց, *Բազմավէպ*, հ. ԼԲ, Վենետիկ, 1874, էջ 8:

²² Այս ծառատեսակից միջբարբառի տարածման սահմաններում ընդամենը մի եզա-
կի նմուշ էր աճում Ագնաբերդ գյուղի Քամոտղար լեռան փեշին՝ յուրօրինակ հմայք
հաղորդելով գյուղի համայնապատկերին: Ս. Հակոբ մատուռի երկու աղբյուրներից

որ ծառանվան նախնական տարբերակը հենց *նայբանդ*-ը եղած լինի (պրսկ. نعلبند nalband («պայտար»), քանի որ ծառի սաղարթը պայտաձև է:

Ղանլանլան («բարդի») - Փոխառություն է թուրքերենից (թրք. բրբ. qälämä («բարդի»): Հ. Աճառյանը *կաղամախի* ծառանունը համարում է փոխառություն ուրարտերենից (խալդերենից), իսկ թուրքերեն ձևը նույնացնում *կաղամախու* հետ²³, մանավանդ որ պարսկերենի Թեհրանի բարբառում այս ծառանունը կոչվում է تبریزی tabrizi («թավրիզ-ցի»), իսկ դա նշանակում է, որ այս ծառատեսակը Հայաստանի հարևան Ատրպատականից է տարվել բուն Պարսկաստան²⁴:

Քանլանբրո («կաղամախի») - Թեև համարվում է փոխառություն թուրքերենից (թրք. բրբ. kälämbär («կաղամախի»), այնուամենայնիվ ակնհայտ է բուսանվան կապը հենց հայերեն *կաղամախու* հետ, մանավանդ որ ծառանունը վկայված է ոչ միայն Վանի թագավորության սեպագրերում, այլև հնդեվրոպական լեզուներից թրակերենում²⁵:

Ըստ ծագման՝ միջբարբառի բուսանունները կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի.

Հին հայերենում ավանդված բառեր. դադաշ (< տատասկ), *կաջաջ* (< կաճապ), *դանդալ* (< կանկառ), *ադինջ* (< եդիճ), *անգուդան* (< անգուտան), *կուռընգա* (< կորնգան), *պանջար* (< բանջար), *պոխի*, *պոլի* (< բող), *տրնդըմ* (< դդում), *կողիմ* (< կոտիմն) և այլն:

Հին հայերենում չավանդված բառեր. կրնջեռ, աշի, խրմբաբա, խինձը և այլն:

Հայերենի բառաստեղծման կանոններով ստեղծված բարբառային բառեր.

մեկի մոտ աճող այս ծառը զարմանալիորեն չորացավ 1988-ին՝ Ագնաբերդի վերջին գաղթից մի քանի ամիս առաջ:

²³ Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. Բ, Ե., 1975, էջ 492:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Գ. Ջահուկյան, *Հայերենի ստուգաբանական բառարան*, Ե., 2010, էջ 376:

ա) համադրական կազմությամբ՝ հավալօլօզ, սէվասանուջ, կ'էլապօխի և այլն,

բ) հարադրական կազմությամբ՝ մրգան ֆօս, սարի տէղին ծաղիգ, բաղի կաբիդ ծաղիգ, օխտն ախաօր արին և այլն:

Ուշ շրջանի փոխառություններ. քննվանդրուան, շօմի, բաղրմջան, դավուն, մրհասուր, շնգրդան, գըլլնր/գընննր, շնֆտնլու, լնմբնդ, դնլնմն և այլն:

Եզրակացություն

Ճահուկ-Վայքի միջբարբառի բառապաշարի բուսանունների շերտում առկա են հետաքրքիր բառանուններ, որոնք կարելի է բաժանել հետևյալ հիմնական իմաստային խմբերի՝ վայրի խոտաբույսերի անուններ (*դադաշ, կաջաջ, դանդալ*); վայրի ուտելի և օգտակար խոտաբույսերի անուններ (*աղինջ, աշի, շօմի*); մշակովի և բանջարանոցային բույսերի անուններ (*տրնդրմ, կրնջեռ, կողիմ*); ծաղկանուններ (*կուշկօղրիգ, սարի տէղին ծաղիգ, բաղի կաբիդ ծաղիգ*); *հատապտղանուններ (հավալօլօզ, շնգրդան, մրհասուր)*; պտղատու ծառերի և թփերի անուններ (*գըլլնր, շնֆտնլու, հաղօղ*); ոչ պտղատու ծառերի և թփերի անուններ (*լնմբնդ, դնլնմն, քնլնմբր*):

Ըստ ծագման՝ միջբարբառի բուսանունները կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի՝ հին հայերենում ավանդված բառեր (*աղինջ (<էղիճ), դանդալ (<կանկառ), կօղիմ (< կոտիմն)*); հին հայերենում չավանդված բառեր (*կրնջեռ, աշի, խրմբաբա*); հայերենի բառաստեղծման կանոններով կազմած բարբառային բառեր (*կ'էլապօխի, սարի տէղին ծաղիգ, բաղի կաբիդ ծաղիգ*); ուշ շրջանի փոխառություններ (*դնլնմն, բաղրմջան, գըլլնր*):

Օգտագործված գրականություն

- Ալիշան Ղ., Հայբուսակ կամ հայկական բուսաբանություն, Վենետիկ, 1895:
- Աղայան Է., Բարբառային հնագույն տարբերություններ հայերենում.– ՀԽՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների տեղեկագիր, թիվ 5, Ե., 1958:
- Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Ե., 1971:
- Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Բ, Ե. 1973:
- Աճառեան Հ., Քննություն Ազուլիսի բարբառի, Ե., 1935:
- Աճառյան Հ., Քննություն Համշենի բարբառի, Ե., 1947:
- Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի, Վենետիկ, 1865:
- Խաչատրյան Հ., Բառիմաստային յուրօրինակ զարգացումները Համշենի բարբառում.– Գ. Ջահուկյանի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված հայերենագիտական գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2020:
- Խոսրովեան Ժ., Բուսաբանական պատկերազարդ բառարան պարսկերեն-հայերեն, Թավրիզ, 1991:
- Հայերեն բացատրական բառարան, կազմեց Ս. Մալխասեանց, հ. Բ, Ե., 1944:
- Ղազարյան Ռ., Բուսանունների հայերեն-լատիներեն-ռուսերեն-անգլերեն-ֆրանսերեն-գերմաներեն բառարան, Ե., 1981:
- Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ.1, Վենետիկ, 1836:
- Ջահուկյան Գ., Հայերենի ստուգաբանական բառարան, Ե., 2010:
- Վարդանյան Ա., «Գիլգամեշի» Խումբաբան և հայերեն բարբառային խմբաբան բուսանունը, Իրան-Նամե, հ. 37, 2001:
- Վարդանյան Ա., Ճահուկ-Վայքի միջբարբառի տարածման պատմական սահմանները.– Գ. Ջահուկյանի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված «Արդի հայերենագիտության խնդիրները» առցանց գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2020:
- Վարդանյան Ա., Նախիջևանի բարբառային քարտեզը.– Հանդես ամսօրեայ, հ. 1-12, Վիեննա, 2000:
- Վարդանյան Ա., Վայոց ձորի միջբարբառը, Ե., 2004:

Vardanyan A., The Assyro-Babylonian Khumbaba and the Armenian Plant Name Khmbaba, Iran & the Caucasus, V, Tehran, 2001.

خسرویان ژ.، فرهنگ مصور گیاهی فارسی-ارمنی، تبریز، 1991.

Համառոտագրությունների ցանկ

արաբ. – արաբերեն
բրբ. – բարբառային
թրք. – թուրքերեն
պրսկ. – պարսկերեն
ռուս. – ռուսերեն

Վարդանյան Արտակ, Խառատյան Մելանյա, Սահակյան Նինա – Դիտարկումներ Ճահուկ-Վայքի միջբարբառի որոշ բուսանունների վերաբերյալ.– Բուսանունները բարբառների բառապաշարի ամենակիրառական շերտերից են, որոնք բացահայտում են ոչ միայն կրողների ավանդույթներն ու ազգագրական առանձնահատկությունները, այլև տարբեր ժամանակաշրջաններում այլ ժողովուրդների հետ ունեցած շփումները:

Ճահուկ-Վայքի միջբարբառում առկա են բուսանունների հետաքրքիր շերտեր, որոնք կարելի է բաժանել հետևյալ հիմնական իմաստային խմբերի՝ վայրի խոտաբույսեր (*դադաշ, խըմբաբա, դանդալ*); վայրի ուտելի և օգտակար խոտաբույսեր (*աղինջ, աշի, շօմի*); մշակովի և բանջարանոցային բույսեր (*տընդըմ, կընջեռ, կողիմ*); *ծաղկանուններ* (*կուշկօղրիգ, սարի տեղին ծաղիգ, բաղի կաբիդ ծաղիգ*); հատապտղանուններ (*հավալօլօգ, շնգըրդան, մըհասուր*); պտղատու ծառեր և թփեր (*գըլլնր, շնֆտնլու, հաղօղ*); ոչ պտղատու ծառեր և թփեր (*լնմբնդ, դնլնմն, քնլնմբըռ*):

Ըստ ծագման՝ միջբարբառի բուսանունները կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի՝ հին հայերենում ավանդված բառեր (*աղինջ* (< եղիճ), *դանդալ* (<կանկառ), *կօղիմ* (< կոտիմն); հին հայերենում չավանդված բառեր (*կընջեռ, աշի, խըմբաբա*);

հայերենի բառաստեղծման կանոններով կազմած բարբառային բառեր (*Կէլայօխի, սարի տեղին ծաղիգ, բաղի կաբիդ ծաղիգ.*); ուշ շրջանի փոխառություններ (*դիւլմնն, բաղըւջան, գըլլմը*):

Արտակ Վարդանյան, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի բարբառագիտության բաժնի ավագ գիտաշխատող, հեռախոս՝ 091484601, էլեկտրոնային հասցե՝ artva@list.ru:

Մելանյա Խառատյան, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի բարբառագիտության բաժնի ավագ լաբորանտ, հեռախոս՝ 091582434, էլեկտրոնային հասցե՝ kharatyanmelanya@gmail.com:

Նինա Սահակյան, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի բարբառագիտության բաժնի ավագ լաբորանտ, հեռախոս՝ 093800880, էլեկտրոնային հասցե՝ ninsahakyan@mail.ru:

Vardanyan Artak, Kharatyan Melanya, Sahakyan Nina – Observations on Some Plant Names of the Jahuk-Vayk Interdialect.– The names of plants are one of the most commonly used layers of the vocabulary of dialects, which reveal not only the traditions and ethnographic characteristics of the speakers, but also contacts with other peoples in different time periods.

In the Jahuk-Vayk interdialect, there are interesting layers of plant names, which can be divided into the following groups according to their meaning: wild herbaceous plants (*դադաճ dadaš ("star-thistle"), խըմբաբալ xəmbaba ("taraxacum"), դանդալ ցանգալ ("onopordum")*); edible and useful wild herbaceous plants (*աղինջ aǰinj ("urtica"), աշի ասի ("astrodaucus"), շումի šomi ("wild spinach")*); cultivated and garden plants (*տընդըմ տընդըմ ("pumpkin"), կոկիմ kodim ("lepidium"), կընջեռ կոնյեր ("safflower")*); flower names (*կուշկոկորիգ kuškodrig ("red adonis"), սարի տեղին ծաղիգ sari teǰin caǰig ("primula"), բաղի կաբիդ ծաղիգ baǰi kabid caǰig ("centaurea")*); berry names (*հավալօլօ havalolog ("wild cherry"), շագըռնիւն šaǰərdän ("yellow wild rose"), մըհասուր məhasur ("rose")*); fruit trees and bushes (*գըլլմը g'allär ("cherry"), շիֆտիլնի šiftälu ("peach"), հաղօղ haǰoǰ ("grape")*); non-fruit trees and bushes (*լիւմբիւն lämbäd ("ball elm"), դիւլմնն dälämä ("populus"), քիւլմնն k'älämbär ("aspen")*).

Based on origin, the interdialect plant names can be divided into the following groups: words attributed to Classical Armenian (*աղիւնջ* (< *էղիճ*) *ağinj* ("кранива"), *ղանդալ* (< *ղանդաւ*) *ğanğal* ("onopordum"), *կողիւ* (< *կոտիւն*) *kodim* ("cress"); not attested in Classical Armenian words (*խրմբարա քեմբա* ("dandelion"), *կրնջէք կեյեր* ("safflower"), *աշի* *aši* ("astrodaucus"); dialect words composed according to the rules of composition of the Armenian language (*կէլապօխի* *k'elapoxi* ("wild fennel"), *սարի տէղիւ ծաղիգ* *sari tegin cağig* ("primula"), *բաղի կաբիդ ծաղիգ* *baği kabid cağig* ("centaurea"); late borrowings (*ղյւլյւմիւ* *ğälämä* ("poplar"), *բաղրւջաւ* *badəmjān* ("tomato"), *գըլլյւր* *g'allär* ("cherry").

Key words: Vayots dzor, Jahuk, Nakhijevan, plant name, tree, shrub, berry.

Artak Vardanyan, Doctor of Philology, Senior Researcher at the Department of Dialectology of the Institute of Language named after H. Acharyan of NAS RA, phone: 091484601, e-mail: artva@list.ru.

Melanya Kharatyan, Senior Laboratory Assistant at the Department of Dialectology of the Institute of Language named after H. Acharyan of NAS RA, phone: 091582434, e-mail: kharatyanmelanya@gmail.com.

Nina Sahakyan, Senior Laboratory Assistant at the Department of Dialectology of the Institute of Language named after H. Acharyan of NAS RA, phone: 093800880, e-mail: ninsahakyan@mail.ru

Варданын Артак, Харатян Меланя, Саакян Нина – Наблюдения над некоторыми названиями растений междиалекта Джаук-Вайка. – Названия растений являются самыми употребляемыми слоями лексики диалектов, которые выявляют не только традиции и этнографические особенности носителей, но и имевшиеся с другими народами в различные временные периоды контакты.

В междиалекте Джаук-Вайка присутствуют интересные слои названий растений, которые по смысловому значению можно разделить на следующие группы: дикие травяные растения (*ղաղաճ* *dadaş* ("якорец"), *խրմբարա քեմբա* ("одуванчик"), *ղանդալ* *ğanğal* ("татарник"); дикие съедобные и полезные травяные растения (*աղիւնջ* *ağinj* ("кранива"), *աշի* *aši* ("морковница"), *ջուրի թօմ* ("дикий шпинат"); культивируемые и огородные растения (*տըլլյւր* *təndəm* ("тыква"), *կողիւ* (< *կոտիւն*) *kodim* ("клоповник"), *կրնջէք կեյեր*

("сафлор"); названия цветов (*կուշկողորիզ kuškodrig* ("красный адонис"), *ւարի տէղին ծաղիզ sari tegin cağig* ("первоцвет"), *բաղի կարիղ ծաղիզ baği kabid cağig* ("василек"); названия ягод (*հալալոլոզ havalolog* ("дикая вишня"), *շյգրընյիւն şägərdän* ("желтый шиповник"), *ւրհաւուր տəhasur* ("шиповник"); плодовые деревья и кусты (*գրլլյւր g'allär* ("вишня"), *շյֆուլու չֆֆալու şäftälu* ("персик"), *հաղող հագօց* ("виноград"); не плодовые деревья и кусты (*լյւլրյւն lämbäd* ("шаровидный вяз"), *ղյլյւլյւն գալәтә* ("тополь"), *բյլյւլբրըն k'alämbər* ("осина").

По происхождению названия растений междиалекта можно разделить на следующие группы: засвидетельствованные в древнеармянском языке слова (*աղիւն (< էղիւն) ağinj* ("крапива"), *ղանղաղ (< կանկան) ğanğal* ("матарник"), *կողիւ (< կուկիւն) kodim* ("клоповник"); не засвидетельствованные в древнеармянском слова (*խրւրարի хəтbaba* ("одуванчик"), *կընզէն kənjər* ("сафлор"), *աշի aši* ("морковница"); диалектные слова, составленные по правилам словосложения армянского языка (*կէլալոլի k'elaroxi* ("дикий фенхель"), *ւարի տէղին ծաղիզ sari tegin cağig* ("первоцвет"), *բաղի կարիղ ծաղիզ baği kabid cağig* ("василек"); заимствования позднего периода (*ղյլյւլյւն գալәтә* ("тополь"), *բաղըղան badətjan* ("помидор"), *գրլլյւր g'allär* ("вишня").

Ключевые слова: Вайоц Дзор, Джаук, Нахиджеван, название растения, дерево, кустарник, ягода.

Артак Варданян, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник отдела диалектологии Института языка имени Р. Ачаряна НАН РА, телефон: 091484601, электронная почта: artva@list.ru.

Меланя Харатян, старший лаборант отдела диалектологии Института языка имени Р. Ачаряна НАН РА, телефон: 091582434, электронная почта: kharatyanmelanya@gmail.com.

Нина Саакян, старший лаборант отдела диалектологии Института языка имени Р. Ачаряна НАН РА, телефон: 093800880, электронная почта: ninsahakyan@mail.ru.